

TOVÁBBADOTT KÉRDÉSEIM

---

Szalai Juli hetvenedik születésnapjára

Az utóbbi időben több fiatal kutató is hívott beszélgetni vagy előadást tartani, mivel felfedezték ötven évvel ezelőtt kezdett szociológusi munkámat. Ez nagyon jólesik, s próbálok is a kéréseknek eleget tenni, amennyire kilencvenedik évemhez közeledve erőmből telik. Egyesek korábbi kutatásaimat folytatják, mások „csak” inspirációt merítenek saját kutatásaik számára sok évvel ezelőtt megjelent könyveimből. Kíváncsiak állásfoglalásomra, kérdéseket tesznek fel. Szívesen idézem ilyenkor egyik kedves szerzőm, a polihisztor költő, író és orvos Lénárd Sándor (1910–1972) gondolatát, amelyet ő a művészet története kapcsán említ, de érvényes a tudománytörténetre is: a generációkon átívelő kézfogásról, melynek során kézről kézre adják tovább az örökséget, hiszen minden rokon lelkű művész ugyanannak a soha be nem fejezett műnek továbbgondolásán fáradozik. (Lénárt-Cheng–Vajdovics 2015: 161) Lénárd Goethe kézfogását említi. Én ugyan kiét adnám tovább? Mert nyújtom felétek a kezem, hogy amit elkezdtem, elkezdtünk építeni, azt továbbvigyétek. Lehetnek persze olyanok is, akik inkább elkerülik a kézfogást, feltartják kezüket, mert más úton járnak.

Julinak nem kell nyújtanom a kezem, első kézfogásunk „most”, 1969-ben történt, a békési kutatás idején.<sup>1</sup> Ott volt párjával, Vági Gáborral az egyetemi csapat tagjaként, s részt vett a közös kutatásban. Gábor folytatta a kutatást a megyében Mezőhegyesen, amit aztán szomorú korai halála megtört. Az eredményeket Závada Pál formálta könyvvé. 1978–80-ban zajlott a következő nagy kutatásunk Julival, Zala megyében vizsgáltuk a népesség állapotát és az egészségügy működését: ez volt az első, szakmailag jól megalapozott egészségpszichológiai kutatás Magyarországon. Kötetek is születtek a közös terepmunka nyomán, és ha később más-más téma felé fordult is figyelmünk, eltérő területeket céloztak kutatásaink, gondolkodásunk közös melegét máig őrizzük, „kézfogásunk” erős, minden nehézség közepette megtartott és megtart egymás mellett bennünket. Ezért, ha meg nem sértem a magas tudomány szellemét, saját Goethénk, Max Weber helyett inkább Micimackót idézem: „Köszöntünk kéz a kézben / részemről mondjunk mancsot.”<sup>2</sup>

A születésnap alkalmából szeretnék még alakulóban lévő nagyobb munkám utolsó fejezetéből átnyújtani egy részletet az ünnepeltnek, továbbadott kérdéseimből egy csokorra valót. Íróasztalomban lévő feljegyzéseim több vastag dossziét dagasztanak: bennük az elmúlt évtized kézírásos jegyzetei, füzetek, előadások, cédulák sokasága készül valamivé rendeződni. Terepkutatásra már bő évtizede nem vállalkozhattam, de semmit nem változott figyelmem, pontosabban szenvedélyes kíváncsiságom a társadalom élete iránt. Érdekel, hogy milyen

---

1 1969-ben Békés megyében életmód-kutatást végeztünk az MTA Szociológiai Kutatóintézet szervezésében és a Békés Megyei Tanács támogatásával, ennek eredményeit *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* című könyvemben adtam közre (1977).

2 A *Micimackót* egyébként Lénárd Sándor fordította le latinra, s fordítása a latinosok körében világszerte csodálatot keltett.

átalakulások mentek végbe az emberi sorsok mintázataiban, hogy a radikálisan átalakuló „nagyvilágban” és honunkban történt és történő változások miként érintették a társadalmi létfeltételek hatásait, a kényszer–kötöttség–szabadság viszonyaihoz mit adott, és mit vett el belőle a hatalom függési rendszere.

Ugyanazok a kérdések foglalkoztatnak, mint korábban, helyzetem, a „benne-lét”, a „résztvevő megfigyelő” státusza változatlan. A világot ugyan már nem áll módomban tudományos módszerek és megfigyelések szélesebb eszköztárának segítségével vizsgálni, de továbbra is a mában élek, és a változások vagy a változatlan-ságok továbbra is megérintenek. A világ kérve-kéretlen bejön a szobámba, átszivárog a falakon, a szokásos és rendkívüli, tervezett és spontán találkozások, beszélgetések révén, vagy egyszerűen csak azáltal, hogy nézem a két szememmel, ami körülöttem zajlik, hogy azt ne is említsem, miként zúdul rám nap mint nap a világháló információfolyama. Ami korábban fájt, nem szűnt meg fájni, ami lelkesített, ma is érzelmeket vált ki belőlem, ha a hév alább is hagyott. Amennyiben egy korábban általam bírált jelenség nem változott, vagy éppen még rosszabbra fordult, az nemcsak meglepetést, hanem megrázkódtatást is okoz számomra. Nem tudok nem dolgozni, nem gondolkodni, mi több, igyekszem megérteni ifjabb tudósok munkáit (olykor az az érzésem, hogy sikerül is). Eleven élettapasztalatom és gazdag szellemiségű baráti köröm sokféle szemlélete ébren tartja kíváncsiságom, és nem hagy bezárkózni. Igyekszem megőrizni a nyitottságom, nehogy magam alkotta kalitka zárjon be saját elveim, nézeteim rácsai közé.

Durván számolva három radikális történelmi-társadalmi változásnak voltam szemtanúja életem során, de mindig munkált bennem a remény, hogy a belátott és feltárt bajokon *most majd* biztosan változtatni fog az újjá alakuló, újat ígérő társadalmi erő. Az ígérek hol töredékesen és torzultan valósultak meg, hol az eredeti elképzelések és ígérek ellentéteivé váltak. Emlékszem egy régi, ifjúkori barátomra – isten nyugtassa –, mit mondott, amikor megtudta, hogy feladtam a háború utáni, közös világmegváltó elképzeléseinket, mivel megcsúfolta őket a bekövetkezett történelmi valóság megrázkódtató tapasztalata, s szociológus lettem. Magyaráztam neki, hogy ha már megváltoztatnunk nem sikerült, nem lenne-e kötelességünk legalább megismerni a világot, mire megcsóválta a fejét, és így szólt: „*Hát Ágnesem, ha az embert egyszer fejbe rúgta a társadalom múzsája, élete végéig sajog a nyoma.*” S ez így igaz. Sajog-sajog, most se múlt el a sajgás. Ez is hozzájárult a vaskos dossziék egyik halmazához.

Régi kérdéseim elevenné válásában fontos szerepet játszott még valami, az ifjak egy konkrét kérése, amely azt a feladatot róttam rám, hogy szembesüljek saját korábbi munkáimmal. 2013-ban a Szociológiai Társaság konferenciáján részt vettem a magyar szociológia intézményesülésének ötvenedik évfordulóján egy kerekasztal beszélgetésen, ahol Hankiss Elemér, Vitányi Iván, Szelényi Iván és Ferge Zsuzsa voltak a beszélgetőtársaim, Neményi Mária moderált.<sup>3</sup> A beszélgetés után az udvaron megállított a tanára mellett álló szép szál fiatalember, akiről hallottam, hogy érdekes és sikeres doktori disszertációt véd akkortájt. Arra biztatott, hogy tegyem hozzáférhetővé a munkáimat az interneten, mert hasznos volna a legifjabb szociológus nemzedéknek, akiket érdekel mindaz, amit csináltam, s állítólag ma is olvassák, olvasnák könyveimet, tanulmányaimat. Javaslatára és állítása meglepett és meghatott, a feladat pedig megrémített. Persze nem azt kérte tőlem, hogy számvetést készítsék, csupán annyit, hogy tegyem hozzáférhetővé fontosabb írásaimat, az önmagammal és életutammal

<sup>3</sup> 1963-ban jött létre az MTA Szociológiai Kutatócsoportja későbbi Intézete, amelynek ötvenedik évfordulóján négynapos konferenciát rendezett a Magyar Szociológiai Társaság.

való szembenézés nekem vált fontossá, mielőtt a szélesebb nyilvánosságtól egy kattintásnyi távolságra helyezem az életművem. Aggódtam saját ítéletemtől. Bár az átolvasás igénybe vett, mégsem járt olyan kinnal, ahogy képzeltem. A kényszer kezdeti érzése először érdeklődésbe fordult, aztán kíváncsisággá vált, vizsla szemmel olvastam munkáimat, jegyzetelni kezdtem. Mi az, ami „állja az időt”, nemcsak egy elmúlt korszak leírásaként, hanem máig érvényes társadalmi felismerésként? Mi az, ami elavult? Mi vált közhellyé? Mi aktuális és miért? Miből lett történelmi ismeret? Mik voltak a tévedéseim és mivel magyaráznám ma őket? Van-e még történelmi értéke a munkáimnak? Vagy csak az van már?

Ahogy feltárult a múlt, s régi kérdéseimet, illetve válaszaimat egybevettem újabb tapasztalataimmal és a mellettem fekvő kéziratalommal, megerősödött bennem, hogy – Rakovszky Zsuzsa szép szavaival – „*a múlt nem múlik el*”.<sup>4</sup> Sajnálatos módon ez nem gondolataim mélységét, vagy jós képességeimet bizonyítja elsősorban, hanem azt, hogy a radikális történelmi változások mögött olyan maradandó társadalmi adottságok, szélesebb rétegekre jellemző állapotok, megdermedt struktúrák, viszonyrendszerek és habitusok élnek tovább, amelyek fenntartják vagy újrateremtik a régi hibákat, bűnöket és problémákat, miközben az idő könyörtelen előrehaladása miatt újfajta nehézségekkel és bajokkal egészülnek ki.

### LÉTEZIK-E TÁRSADALMI DNS?

A kérdést *Életmód*-könyvemben tettem fel (Losonczy 1977: 259), de a téma át- meg átszövi szinte a teljes szöveget, s az érdekelt, hogy milyen társadalmi örökítő tényezők azok, amelyek eltérő rendszerek feltételei között is virulensek maradnak. Mi a magyarázata annak, hogy radikálisan különböző társadalmi struktúrákban, eltérő gazdasági rendszerekben, más tulajdoni és elosztási viszonyok között, szembenálló eszmék ellenére az egymást követő, egymást fel- és leváltó rendszerek mégis hasonlóságokat mutatnak, folyamatosságokat hoznak létre. Hogy számos karakterisztikumot megtartanak vagy előhívhatnak a megtagadott és opponált előző rendszerekből. Vagyis éppen azt őrzik és ismétlik, amivel eredetileg szemben álltak. Azt próbáltam megérteni, hogy mitől rezisztensek bizonyos életmódelemek, és mitől változnak meg mások. Az emberi géntérképről sokat tudunk már, a „társadalmi genetika” működési mechanizmusáról azonban mintha sokkal kevesebb fogalmunk volna.

Jártam a falvakat ezelőtt ötven évvel, beszélgettem az emberekkel, néztem a gesztusaikat, a modorukat, a mentalitásukat, és megdöbbsentem. Ott volt a faluba visszakerült, parasztszármazású értelmiségi fiatal, akinek viselkedése olykor jobban emlékeztetett a régi közjegyzőére, szolgabíróéra, tisztartóéra, mint saját szüleiére, vagy akár városi társaiéra, pedig soha életében nem látott eleven közjegyzőt vagy szolgabíróat a régi világból. Vagy az árva lelencyerek, akit gazdasági cselédek fogadtak örökbe, büszke volt fogadott családjára, de amikor hatalomra tett szert, olyanná vált, mint egy dzsentri a születése előtti időből.

Könyvem írásakor a szocializmus működésének jellemzőire figyeltem, s az vált szembetűnővé, hogy a feudális elemeket is magába olvasztó, háború előtti polgári világ számos jellemvonása tovább élt. A szocializmus a megtagadott, leváltott Horthy-korszak hatalmi gyakorlatával szemben létrejött új társadalmi rend akart lenni – s lett is bizonyos értelemben. A kezdeti ígérekkel szemben azonban olyan szellemiséget honosított meg,

<sup>4</sup> Lásd *Idő* című versét: „Nincs múlt idő. A múlt nem múlik el. ... Ami volt, nem ér sohase véget: / megszűnik és nem tud megszűnni mégse.”

amelyet a korábbi félf feudális rend viszonyaiból örökített át. Ami és ahogy létrejött, egy korábban masszívan megépített társadalom szétrobbantásából jött létre. És bár a szétrobbantott elemek az új rendező elvek alapján valami teljes egészévé álltak össze, ez az új elrendeződés számos részében kénytelenül a meglévőre épült, annak magába olvasztásával tudott csak működni.

Hogy a feudális rendiség számos eleme természetes otthonra talált a szocialista rendszerben, abban a magyar feudalizmus erős hagyománya éppúgy szerepet játszott, mint a kötelezően követett orosz minta, amennyiben a szovjet rendszert átvette, vagy – Hegellel szólva – „megszüntette megőrizte” a cári rendszer jó néhány jellemvonását. A feudális függőségi struktúrák, a rendi társadalom hatalmi építményeinek apparátusai gond nélkül szervültek a szocialista bürokrácia szerkezetébe. Az alsóbb szintek feladata mindkét rendszerben a felsőbbbség döntésének továbbítása, attól eltérni nem lehet, illetve nem ajánlatos. A megbízhatóság mércéje a hűség: az egyik esetben a hűbérúrhoz, királyhoz, cárhoz, a másik esetben a „nagy vezetőhöz”, a párthoz, s valójában ez jelentette a „hűséget a néphez”. Ebben a parancsuralmi világban – amelyet a köznyelv találóan nevezett „feudálszocializmusnak” – minden gyanús, ami nem a központi akarat terméke: a közösségi cselekedeteket felülről diktálják, s minden szinten ellenőrzik, a felelősök kiválasztása pedig nem szakmai szempontok szerint, hanem a politikai megbízhatóság és hűség alapján történik.

Bár a fenti gondolatok 1973-ban fogantak, s az akkori Magyarországra vonatkoznak, a 2017-es helyzetre is tökéletesen illenek. Huszonhét évvel a „rendszerváltás” után tágra nyílt szemmel figyeljük az egyre erősebb centralizációt, a párthűség követelését és szigorát, a szembenálló erők kifejezési lehetőségeinek korlátozását vagy akár megszüntetését, a más nézeteket vallók kiiktatását, illetve büntetését. Ez akkor is megdöbbentő, ha a szocialista korszakhoz képest lényeges különbség, hogy ma egy legitim, vagyis választott politikai hatalom teszi mindezt, igaz, ügyes és hatásos, nem ritkán a jogállamiság határait átlépő vagy próbára tevő hatalomtechnikai eszközökkel, de mégis, az aktív választói rétegben változatlan népszerűség mellett. Miként a kommunista hatalomátvétel esetében, most is arról van szó, hogy a korábban megtagadott rendszer hatalmi eszközeiből az új urak hatalmát biztosító metódusok lettek.

A rendszerváltozást követő évek felbolydulásában az állami vagyon egy jelentős része került a „tűz közelében” lévő kezekbe, természetesen „törvényes” úton, amennyiben a megfelelő törvényekkel ágyazták meg a privatizációnak. A folyamat nyertesei főként a korábbi szocialista idők vállalati vezetőiből, a választást nyerő pártokhoz közeli üzletemberekből kerültek ki, ők lettek a „kapitalisták”, akik közül néhányan ügyesen igazodtak a négyévente változó hatalomhoz, máig őrzik informális befolyásukat és gyarapítják tőkéjüket. Ezzel egyidejűleg a társadalom jelentékeny részében óriásira nőtt munkanélküliség, korábban elképzelhetetlen intenzitásúvá fokozódott az azóta is terjedő létbizonytalanság. A fordulat idején másfél millió ember maradt munka nélkül. A szocialista nagyüzemek és a rosszemléketű termelősövetkezetek felszámolása, a korszerűtlen ipar leépítése, a bányák bezárása, a működő vállalatok és gyárak korszerűbb külföldi kézbe juttatása, majd azok egy részének bezárása, valamint a nemzetközi válságok hatása együttesen sok embert vitt a szegénység felé. Mindez joggal okozott „nagy népi kiábrándulást”. „Rendszerváltás = gengszterváltás” – mondta összefoglalóan a köznyelv.

2010 után egyszerre „szót kértek” a privatizáció első hullámaiból kimaradt gazdasági szereplők. A „vezérdemokrácia” felépítésével párhuzamosan (a *Führerdemokratie* kifejezést Max Weber alkotta<sup>5</sup> az 1920-as években, – bár ez: *contradictio in sui*),<sup>6</sup> újraállamosítások indultak, megkezdődött az állami vagyonok átcsoportosítása, az új oligarchia kialakítása. Rokonok, barátok és kegyencek kerültek helyzetbe állami megrendeléseknek és hiteleknek, európai uniós pályázatoknak, illetve törvények révén teremtett versenyelőnyöknek köszönhetően, gazdagodásuk pedig egyedül a „vezértől” függött. Az egyetlen központi szálon kézben tartott függőségi háló lényegében a feudális monarchiákra jellemző vazallus-rendszert hozta vissza, ahol minden a legfőbb vezető kegyétől, akaratától és elképzeléseitől függ. Mivel minden adomány „felülről” jön, s az alsóbb szintek mindig a felsőbbekhez igazodnak, a rendszer lényege az antidemokratizmus. De nemcsak a politikai, hanem a gazdasági élet számára is rendkívül káros ez a rendszer, hiszen szembe megy a piac legfontosabb motorjával, a versennyel: nem az érdem, a tehetség és az eredményesség vezet a gazdagodáshoz, hanem kizárólag a felsőbb hatalomhoz fűződő viszony.

A valódi feudális rendszerekhez képest persze jelentős különbség, hogy a vérségi és rendi összetartozást a 20. században felváltotta az „atyafiság”, a közös múlt – kollégiumi szoba, katonaság – összetartó ereje, valamint a párthűség. Amit Móricz 1930-ban a *Rokonokban* megfogalmazott, az 2017 Magyarországra is tökéletesen igaz: *„Magyarország a rokonságok és panamák lápvilága. Ez egy olyan furcsa ingovány, hogy aki ebbe beleplántálódik, vagy akklimatizálódik, vagy elpusztul. Az olyan növények, amelyek szeretik ezt a nedvdús talajt, buja nagy virágokat hajtanak, azok, akik nem szeretik, belefúlnak a sárba.”*

### KI TUDUNK-E KERÜLNI A KISZOLGÁLTATOTTSÁG ASZIMMETRIÁJÁBÓL?

A kérdést 1977-ben megjelent, bár évekkel korábban befejezett könyvem zárásaként tettem fel (1977: 734–735), további – azóta is megválaszolatlan, talán megválaszolhatatlan – kérdésekkel együtt.

Ki tudunk-e kerülni vajon abból a világból, ahol egyértelműen az anyagi vezérlés érvényesül, ami a tárgyban méri az élet emberi értelmét és az értéket? Ki tudunk-e kerülni abból a berögzöttségből, hogy csak keveseké legyen a meg nem értett emberi, művészeti, tudományos, formai kifejezések sok kincse? Ki tudunk-e kerülni a tömegtársadalmak elmagányosodott egyénének kényszerű elzárkózásából? Ki tudunk-e kerülni a társadalmi hierarchia egyenlőtlen viszonyrendszeréből, ami a társadalmi élet hagyományos anyagi, társadalmi munkamegosztásából következik, s intézményes és emberi viszonyokat egyaránt átsző?

Az életmód-kutatás után figyelmem az egészségügy felé fordult, de ugyanazok a kérdések érdekeltek, mint korábban, s következő könyvem címével is kiemeli a kiszolgáltatottság kérdését.<sup>7</sup> Az ember ugyanis akkor kerül a legkiszolgáltatottabb helyzetbe, ha beteg, ha testének, és a segítséget adó, sokféle függésben lévő egészségügyi ellátásnak az alávetettjévé válik. Bár az eredeti kutatás a szembeötlően rossz népegészségi mutatók – a betegségek súlyosbodása és gyakorisága, az ellátottság–ellátatlanság aránytévésztései, a korai halálozás –

5 1919-ben tartott előadásában használta először Max Weber a „vezérdemokrácia” kifejezést, a korabeli politikai válság nyomán, a pártdemokrácia krízisének érzékelését követően.

6 Önellentmondás. A szerk.

7 *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben* (1986). Ugyanebben az évben nagy hatást váltott ki Szalai Júlia (1986) könyve is. A szociológiai kutatás az egészségi állapotról 1978-ban indult, Zala megyében Szalai Júliával és Makara Péterrel.

okainak feltárására indult, az emberi egészség különbségei és annak kezelési módjai szinte vegytiszta jellemrajzot adtak a társadalom egészéről:

*„Kiszolgáltatottság ott jön létre, ahol az emberek nem ismerik fel a saját érdekeiket. Nem tudják képviselni önmagukat, létük felett beleszólásuk nincs, megkérdésük nélkül – elvben és gyakorlatban is – más rendelkezik velük, jóllehet gyakran az ő érdekükben, de tőlük mégis függetlenül. A döntések fölöttük történnek, az érdekeltek beleszólása nélkül, önvédő szerveződésre nincs mód. Tudatlanság, informálatlanság és a cselekvési lehetőség hiánya épül a függőleges hierarchiákba. Az emberek saját helyzetükről nem rendelkeznek biztos információval. A függés következtében a 'fensőbbbség' belátásától vagy kegyétől függ az ember (csoport, szakma, ágazat), a döntés fölött maguknak az érdekelteknek még utólagos kontrolljuk sincs, s az alávetettség a vétőjogot is nélkülözi.” (Losonczy 1986: 46)*

Az egészségpszociológiai kutatás egyik fontos eredménye az volt, hogy világossá vált, a társadalmi szakadékok „mélyén” több a betegítő tényező és rövidebb az élet, mi több, hogy maguk a törések okozzák a rosszabb egészségi állapotot, vagyis a társadalom egyszerre véd és árt, miként erre következő kötetem címe rámutatott. *Ugyanis nem ott a legerősebb az egészség védelme, ahol a legnagyobb a társadalmi terhelés. Így a kétféle egyenlőtlenség nem semlegesíti, hanem sok esetben felerősíti egymást* (Losonczy 1989). A fő kérdés az volt, hogy lehetséges-e a kijutás a kiszolgáltatottság szakadékaiból, illetve hogy miként tagolják a társadalmat ezek a szakadékok.

Az 1980-as években a létmeghatározó társadalmi szerkezet három feltétele körül mélyültek a szakadékok, és átléphetetlenek voltak, se híd, se palló nem vezetett át rajtuk.

1. A hatalom dimenziójában a hatalom birtokosai és a kiszolgáltatottak között, ami arra utalt, hogy sokaknak a saját életük felett sem volt hatalmuk, nem volt döntési lehetőségük a munkájuk, lakóhelyük, testi és szellemi táplálékuk elemei feltételeit illetően.
2. Az anyagi elosztás tényezői a vagyonosodás és az elszegényedés növekvő különbségei mentén, ahogy a kevesek vagyonosodása párhuzamosan ment végbe sokak elszegényedésével.
3. A tudás, az áttekintőképesség és a kifejezés eszközeinek lehetősége, birtoklása és annak hiánya mentén. (Losonczy 1989)

Negyven évvel később a helyzet nem jobb, sőt a megosztottságok nagyobb számban és diverzitással hasogatják a társadalmat. Több tényező játszik szerepet ebben.

- A globalizáció, amely a korábbi, lokális összehasonlításokhoz képest felnagyítva mutatja a leszakadtak nyomorát.
- Az információs forradalom, amely fokozza a tájékozottak és a tudatlanok közötti tudáskülönbségeket és az ebből következő függőségi viszonyokat. Aki az információ birtokában van, egyben hatalomra is szert tesz, akinek nincs lehetősége a tudás megszerzésére, még kiszolgáltatottabbá válik.
- Az utóbbi évek gyűlöletkeltő, ellenségépítő politikai játszmái, amelyek képesek az egyébként békésen egymás mellett élő társadalmi csoportok relatíve jó viszonyát is tönkre tenni, és megmérgezni a társadalmi együttélés legalapvetőbb szintjeit.

A kölcsönös társadalmi támasztékrendszerek hiánya, a félrevezettség és félrevezethetőség, a megtévesztés az igaz és a hazug felismerésben, a megvesztegethetőség, a politika túlságos dominanciája a mindennapokban, az alulról szerveződő közösségek felszámolása és felszámolódása együttesen a társadalom „immunrendszerét” károsítják.

A hatalommal szembeni kiszolgáltatottság nem csak a politika világának sajátja, hanem áthatja a társadalom legszemélyesebb köreit, egészen a szűk családig menően. A családon belüli erőszak az 1980-as évek végén ugyanolyan jelentős probléma volt, mint napjainkban, s bár bizonyos körökben ma már egyre többen beszélnek róla, a társadalom mélyebb – leginkább érintett – rétegeinek nincsenek meg a lehetőségei, hogy az üzenetet meghallják. A gyökerek mélyre vezetnek. Az ember öntudatát, személyes kapcsolatait már jóval azelőtt tönkretelhetik a családon belül ért megaláztatások, az agresszió elviselése, hogy a nagypolitika bármilyen szerepet játszana az egyén személyes életében. 1978-as kutatásunkban a gyerekverésre kérdeztünk rá, s a megkérdezettek hatvan százaléka arról számolt be, hogy gyerekkorában verték, s ezt a verést elfogadták, a megvert pozícióját mélyen a magukévá tették: *„Nem lett volna ember belőlem, ha apám nem ver meg”* – mondta a többség. Ha úgy nő fel egy generáció, hogy az erőszakot és a szülő hatalmi agresszióját természetesnek veszi, akkor az kihat az egész társadalomra. Harminc évvel ezelőtt írott mondataim fájóan érvényesek ma is:

*„A verés agresszív vagy meghunyászkodó, kiszolgáltatott vagy fölébe kerekedő, de mindenképpen aszimmetrikusan felépülő társadalmat készít elő. Ahol egyenlőtlenek a feltételek, ahol mindene megvan annak, aki hatalmon van, és mindent el kell viselnie annak, akinek a hatalom nem jutott. Ahol a gyerekek egyetlen ellenállása van, a dac, kifejezése a sírás, egyetlen kitérése az alázat, egyetlen mentsége a hazugság, és egyetlen erénye, ha vállalja a verést’. Ha egyszer lehetősége lesz, vajon azt fogja-e biztosítani, hogy senkit se verjenek, vagy azt, hogy ő akkor biztosan verhessen. Elverhesse azt, amit őrajta vertek. Ha a verés készít elő a társadalomra, a gyerekekből ijesztő felnőtt-társadalom válhat. Vert gyerekekből félelem diktálta alázat, gyerekszerű társadalom vagy uralomra törő, hatalmaskodó, mások fölébe kerekedni akaró felnőttek világa lesz.”* (Losonczy 1989: 106)

### MIÉRT A GYŰLÖLET TEREMT ERŐS ÉS ÖSSZETARTÓ KÖZÖSSÉGET?

Szociológusként az 1990-es évek elején, a rendszerváltást követő első terepkutatásom idején foglalkoztam először a gyűlölettel. A szocializmus különféle elfojtásai alól felszabadult társadalomban a nyilvánosság új terei ekkor engedték felszínre a gyűlölet korábban visszatartott, csak bűvópatakokban létező áramait. A korábban leblokkolt érzelmek kavargásából elementáris erővel robbantak ki a különféle irányú indulatok. A Fidesz Akadémia 1993-ban *Körkörös gyűlölet* címen rendezett előadássorozatot komoly előadói gárdával, s ennek keretében két előadást is tartottam, egyet a mindennapi gyűlöletről, egyet a politikai gyűlöletről (utóbbiban az állítottam, hogy a politikai gyűlölet elszigetelhető, ami – ma már pontosan látjuk – komoly tévedés volt), *sokkal többször fordítja a hatalom saját hasznára, mint elszigetelésére*. A gyűlölet persze, és a mögötte rejlő háborús világkép, amely szerint folyamatosan az ellenség legyőzése a cél, egész életemet végig kísérte.

A 20. század hangzó kulisszájának mindvégig részét képezték a harci riadók, amelyek „magas célokat” kitűző, diadalmas csatákat ígérve toborozták a hadrendbe állítható híveket. Az ifjak tette készen énekelték indu-

lójukat: „Cserkész, fel a fejjel, a harsona zeng,/ Álljunk csatasorba vidáman!”<sup>8</sup> Énekelték az első világháborúra készülődve, majd a háborút túlélő szerencsésebbek leszármazottjai énekelték tovább, mind nagyobb hangon, ahogy közeledett a második világháború. Zengett az utca, az eljövendő győzelem érzésétől ittasultan lelkesen masíroztak a fiatalok a súlyos vereségek felé.

De nemcsak a világháborúk idején volt folyamatos a harckészültség, hanem a szocializmus békeidejében is – lásd „békeharc” –, és mint itt látható, nem csak a szó szoros, katonai értelmében. A világháború utáni újjáépítés kommunista jelszavai így hangzottak: „harc a hidakért”, „harc a sínekért”, „harc a kenyérért”. A szocialista vívmányok megvédéséért folytatott állandó küzdelemben az imperializmus volt az első számú ellenség, vagyis a „nyugati világ”, ami érdekes folytonosságot teremtett a 20. századi magyar történelmi tudatban, hiszen az első világháború vereségét követő trianoni békeszerződés miatt is a nyugati hatalmakat tették felelőssé. A „tőkés Nyugattal” folytatott paranoid harc látszólag kifelé irányult ugyan, az individualista, önző, hanyatló és dekadens nyugati kultúra szembeállításával a friss és egészséges szocialista világgal azonban elsősorban a belső hatalom megerősítését célozta. A permanens háború szolgáltatott ürügyet a szembenálló belső csoportok, a letűnt úri osztály, a kizsákmányoló kulákok, az üzemi munkások között megbújó szabotőrök, a szocialista építkezést akadályozó értelmiségiek elleni hadjáratához. Az ellenség mindenütt ott volt: „az az igazán éber, aki a saját kabátujjában is az ellenség kezét keresi”, szólta a pesti vicc.

Ahhoz, hogy egy politikai rendszer képes legyen fenntartani a háborús hangulatot, folyamatos ellenségképre van szüksége, amely félelmet kelt, veszélyezteti életünket, biztonságunkat, nemzetünket, fiainkat, lányainkat, jelenünket, jövőnket, eszméinket, vallásunkat, jólétünket, létünket. A 20. század folyamán mindig akadt ellenség, gyakran valódi is, de ha úgy alakult, és a hatalom igényt tartott rá, soha nem okozott gondot kreálni egyet. A fenyegetettség érzésének felkeltése és állandósítása fontos hatalmi eszköz: ez teszi lehetővé, hogy törvényessé tegyenek korábban törvénytelennek tekintett elveket, amelyek révén a gyanúsak megfoszthatók szabadságjogaiktól, végső esetben akár az életüktől is. E hatalmi paranoia csúcspontján mindig ott áll a „vezér”, aki hatalma kiépítésében túl messzire megy, s miközben kiterjeszti a kört, amely a fennhatósága alá tartozik, ugyanakkor ezzel leszűkíti saját életének legbelső körét: bezárul a félelem és gyanakvás ketrecébe, s ahogy egyre több fenyegető árny veszi körül, maga is egyre többeket tart fenyegetésben. A tömegeknek azonban szükségük van rá, benne bíznak, érte lelkesednek, ő mutat rá egyre fokozva a félelmet a külső és belső veszélyre. A 20. század szép választékot kínált vezérekből, még ha a választás lehetőségét nem is adta meg az embereknek.

Számos összetevő szükséges ahhoz, hogy a fentről vezérelt háborús pszichózis hatékonyan működjön, de a legfontosabb ezek közül a gyűlölet. A gyűlölet zsigeri indulatokra épül, énünk sötét fele, kudarcaink, szégyeneink, titkolt ballépéseink, rejtett bűneink, félelmeink destruktív energiái táplálják. A politika által sugallt és irányított közgyűlöletre, mint egy fogásra, ki-ki ráakaszthatja kétségbeesését, kudarcát, rosszul sikerült életének minden hiányát. A gyűlölet mozgósít és akcióra sarkall, magyarázat nélküli megoldást kínál számos problémára, és levezeti a felgyülemlett indulatokat. A rettegés, a tárgy nélküli szorongás, a közvetlen környezet iránt érzett rosszindulat, a korábban elszenvedett családi agressziók könnyen válhatnak gyűlöletté, a gyűlölet pedig politikai fegyverré.

<sup>8</sup> Sík Sándor: *Cserkészinduló*, amely az 1912-ben alapított Magyar Cserkészszövetség hivatalos indulója volt (zenéjét szerezte Turry Peregrin).



A gyűlöletre építő politika legfontosabb feladata, hogy irányt adjon az indulatoknak, hiszen a gyűlölet célja általában nem egyezik meg az indulat okával. Éppen az eredeti indulat okait fedi el, s tereli el a figyelmet a rossz életlehetőségekről, a be nem váltott ígéretekről. Meg kell találni azokat a bűnbakká tehető csoportokat vagy konkrét személyeket, akikről minél szélesebb rétegeknél elhitethető, hogy személyes veszélyt is jelenthetnek *mindenki számára*, akikre át lehet hárítani a felelősséget az elviselt vagy a bekövetkező bajokért. Mindig vannak valós egyéni és társadalmi sérelmek, amelyek becsatornázhatók a gyűlölet számára. A gyerekkorból hozott lélekromboló élmények – a szülőktől kapott verés, a testvérektől, tanároktól, diáktársaktól elszenvedett agressziók – elfojtott indulatként élnek tovább, kifejezésükre, megoldásukra, kezelésükre nincs mód, sem a közeg, sem a neveltetés, sem a társadalmi kultúra nem segít a feloldásukban, s így részévé válnak a felnőtt életnek, következményeik súlya az együttélés csaknem minden terét megterheli.

Amikor a hatalmon lévő politikai erő felszabadítja és a saját céljainak megfelelő mederbe tereli az indulatokat, formát ad a gyűlöletnek, és a sok egyéni sérelem közösségépítő erővé válik. A félelemből fölényérzet, a saját kudarcokból reménybeli diadal, a bűntudatból másra hárított bűn, a passzív tömegeből mozgalom, a magányból közösség, a bonyolult, követhetetlen és színes világból pedig a jó és a rossz fekete-fehér háborúja lesz. Az ellenségre szórt vádakra nem kell, hogy köze legyen az igazsághoz, számos hazugság hihetővé tehető – ebben bőséggel kínál mintát a történelem –, ha van némi kapcsolatuk a valóságos vagy generált félelemekkel, zsigeri indulatokkal, másokra irányuló ellenérzésekkel.

Az utóbbi évben különösen intenzíven zajlott a legfelsőbb szintről irányított gyűlöletkeltés Magyarországon, s az intenzitásnak megfelelő a művelet eredményessége: 2017 tavaszán több olyan hírrel is szembesülhetett az ember, amely azt mutatta, hogy még a legifjabb nemzedékre is hatott a menekültek ellen keltett indulat, köznapi szóvá vált „migráncsozás”. Egy muszlim hitre áttért magyar anya mesélte el egy újságírónak, miként vált szitokszóvá gyermeke óvodájában a „migránc” (Herczeg 2017), hogy miként vált az idegenekkel szembeni gyűlölet a néhányéves gyerekek körében is a mindennapok részévé. Egy szívszorító amatőr videó pedig egy erdélyi magyar óvoda farsangjáról mutat megdöbbenő képeket: egy kislány gépfegyveres rendőrnek öltözött, párja pedig, egy kislány, szíriai migránsnak, s kezében kisbabát tart. Bemutatkozásukat a felnőttek élénk kacaja kíséri.<sup>9</sup>

A gyűlölet politikai eszközként való használata rövid távon ugyan lehet eredményes, amennyiben a félelem légkörében egyben tartja a hívek táborát, vagy akár bővíteni is képes azt, ám hosszú távon súlyos társadalmi károkat okoz. Felerősíti a negatív érzelmeket, családokat szaggat szét, barátokat tesz ellenséggé, gyanakvást szít az emberek között. A politikai hatalom talán megőrizhető a gyűlölet révén, de érdemes-e vajon olyan országot irányítani, amelyet rabul ejtett a gyűlölet, amelyben a fentről gerjesztett félelemérzet nehezen gyógyítható károkat okoz a társadalmi „pszichében”, amelyben felőrlik a biztonságérzetet és kockára teszik az emberi együttélés lehetőségét? – és vajon ha ez a hullám lecsendesedik, merre fog fordulni a ki nem elégtűnt indulat?

\* \* \*

---

<sup>9</sup> A videót számos internetes portál átvette, de elsőként az *index.hu*-n volt látható (Földes 2017)...

Kutatói pályám során mindig több volt a kérdésem, mint a válaszom. *Meggyőződésem szerint egy jó kérdés többet segíthet, mit egy rossz vagy gyenge válasz.* A fenti három kérdést is csupán kiragadtam az íróasztalomon fekvő kézírathalomból, ott sorjázik mellettük több tucat. Választ adni rájuk biztosan nem fogok, de remélem, legalább kérdésként továbbadhatom őket a következő generációknak, az említett, szereteteli kéznyújtással. Remélem, lesznek rájuk válaszok, lesznek rájuk olyan válaszok, amelyek a cselekvőket, a tettere készeket jobban képesek segíteni, mint az én válaszaim segítettek az én időmben. Mert változatlanul hiszek benne, hogy a világ jobbá tehető, s hogy a jobbá tétel nem lehetséges anélkül, hogy ne próbálnánk megérteni a világot.

Tisztában vagyok velem, hogy kevés az ok az optimizmusra, s hogy a fenti kérdésekhez írott gondolataim sem túlzottan derűlátók. Három társadalmi tavaszt éltem át hosszú életem alatt. Az első, 1945-ben, a háború után köszöntött ránk, rommá lőtt városok között, felfoghatatlan mennyiségű gyász közepette. Tudjuk, hogy ez milyen kemény télbe fordult. A másik 1953-ban kezdődött és az ötvenhatos forradalom hozta el: bízunk benne, hogy fellélegezhet a társadalom, hogy valóban valami új köszönt ránk, de a kemény tél ezúttal sem maradt el. A harmadik az 1980-as évek végén érkezett el: hittünk egy közösen építhető, közösen vigyázott, emberségesebb jövőben, emelt fővel jártunk, úgy éreztük, végre valóban létrejöhet számunkra a megálmodott szebb világ. A kemény tél talán még nincs itt, de az előjelei jól érzékelhetők. Én azonban mindig bízom új tavaszban.

*2017 karácsonyán*

## HIVATKOZÁSOK

- Földes A. (2017) Cuki gyerekek mutatják be, milyen sikeres volt a menekültellenes hisztériakampány. *index.hu*, 2017. február 27. Hozzáférhető: [https://index.hu/mindekozben/poszt/2017/02/27/cuki\\_gyerekek\\_mutatjak\\_be\\_milyen\\_siker\\_volt\\_a\\_menekultellenes\\_hisztériakampany\\_farsang\\_migranssal\\_es\\_rendorrel/](https://index.hu/mindekozben/poszt/2017/02/27/cuki_gyerekek_mutatjak_be_milyen_siker_volt_a_menekultellenes_hisztériakampany_farsang_migranssal_es_rendorrel/) [utolsó letöltés: 2017-12-22]
- Herczeg Sz. (2017) Muszlim anya: „A migránc az új szitokszó nálunk az oviban”. *Magyar Nemzet Online*. 2017. április 5. Hozzáférhető: <https://mno.hu/eletmod/muszlim-anya-a-migrancs-az-uj-szitokszo-az-oviban-2393101> [utolsó letöltés: 2017-12-22]
- Lénárt-Cheng H. – Vajdovics Zs. (2015) *Lénárd Sándor. Világok vándora*. Budapest: L'Harmattan.
- Losonczy Á. (1977) *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Losonczy Á. (1986) *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető.
- Losonczy Á. (1989) *Ártó-védő társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Szalai J. (1986) *Az egészségügy betegségei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Weber, M. (1995) [1919] A politika mint hivatás. In *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest: Kossuth, 53–138.